

צפנת מכון למחקר, פיתוח וייעוץ ארגוני
רחוב הורקניה 23, ירושלים 93305
ת"ד 8515, ירושלים 91083
טל': 02-6782887 | פקס: 02-6791555
Email: zofnat@zofnat.co.il
www.zofnat.co.il

מגמות שינוי באוכלוסיית החניכים בכפרי הנוער ובפנימיות נייר עמדה

מוגש לפורום כפרי הנוער והפנימיות

מרב בוכבלטר

ד"ר ישראל כ"ץ

צפנת | מכון למחקר, פיתוח וייעוץ ארגוני

נובמבר 2012

תוכן עניינים

3	1. תקציר-----
4	2. רקע-----
5	3. שיטה-----
5	4. ממצאים-----
5	4.1. מוטיבציות בהגעה לכפרי הנוער ולפנימיות החינוכיות-----
7	4.2. מאפייני בני הנוער- תמונת מצב-----
8	4.3. צרכים ומענים-----
10	4.4. מה בין פנימייה חינוכית לפנימיית רווחה-----
13	5. המלצות-----
16	6. מקורות-----
17	7. נספח - רשימת מרואיינים-----

1. תקציר

המסמך הקרוב הינו נייר עמדה המנסה לשרטט את מגמות השינוי באוכלוסיית החניכים בכפרי הנוער ובפנימיות. מטרת המסמך הינה לספק מבט כולל על המאפיינים המרכזיים של מוטבי מסגרות אלה, תוך התייחסות לסוגיות ליבה בנושא, וכן להציע המלצות הנגזרות בעקבות זאת. המאפיינים המסתמנים של הפונים לכפרי הנוער והפנימיות החינוכיות תומכים את הגדרתם כנוער בסיכון ובמצוקה. נוער זה פונה למסגרות הפנימיות מתוך צורך להשלמת פער ומאופיין בצרכים מגוונים מהם לימודיים, חברתיים ורגשיים. אפיון אוכלוסיית היעד של כפרי הנוער והפנימיות כאוכלוסייה בסיכון מחייב התמודדות מחודשת עם המענים הניתנים לאוכלוסייה זו במסגרות הקיימות. השינוי בביקושים הפך את כפרי הנוער לכאלה הנדרשים לתת מענה שיקומי שהם אינם בהכרח ערוכים לו.

המסמך מעלה את הצורך בפיתוח תפיסת טיפול הוליסטית ואינטגרטיבית החותרת למתן מענים משולבים הכרוכים אלה באלה, והמשלבת באופן פרקטי מערכות ותפיסות של חינוך ורווחה. דרך כך, הוא נדרש גם לממשקים הקיימים כיום בין מערכות החינוך והרווחה, אשר הינם מצומצמים באופיים למרות קיומם של תהליכי הידמות ואזורי חפיפה.

המסמך בנוי מארבע תתי פרקים מרכזיים. תחילה, מספק המסמך רקע ביחס לשתי המערכות המטפלות המרכזיות בתחום החינוך הפנימייתי: 'המינהל לחינוך התיישבותי ועליית הנוער' (משרד החינוך) ו'השירות לילד ונוער' (משרד הרווחה). בפרק השני מתייחס המסמך לשיטה בה נאספו ונותחו הנתונים לטובת כתיבת נייר העמדה, המתבססת על קיום ראיונות וניתוח מסמכים. פרק המרכזי של המסמך מביא סדרה של ממצאים וסוגיות בהקשר למגמות המסתמנות באוכלוסיית כפרי הנוער והפנימיות- החל במוטיבציות המצויות בבסיס ההגעה למסגרות הללו ושינויים שחלו בהן ברבות השנים; המשך במאפייני בני הנוער הפונים להתחנכות במסגרת כפרי הנוער והפנימיות החינוכיות ומגמות שינוי במאפיינים אלה; הצרכים הנגזרים מתוך המאפיינים שהוצגו ומידת ההלימה ביניהם לבין המענים הקיימים; וכלה בהתייחסות לתהליכים המתקיימים בין מערכות החינוך והרווחה והקשרים המתבקשים ביניהן ביחס למאפייני החניך כנער בסיכון. פרק החותם של מסמך זה מביא סדרה של המלצות וכיווני מדיניות להתייחסות ובחינה.

2. רקע

המוסדות הפנימייתיים במדינת ישראל פרוסים כיום בין שני משרדים עיקריים: משרד החינוך - המינהל לחינוך התיישבותי; ומשרד הרווחה - השירות לילד ונוער.

המינהל לחינוך התיישבותי פנימייתי ועליית נוער הינו יחידת סמך של משרד החינוך. בין שאר משימותיו המינהל מהווה מסגרת גג המנווטת את כלל הגורמים העוסקים בחינוך פנימייתי במשרד החינוך. תחת המינהל פועלות 280 מסגרות: מתוכן 100 ישיבות חרדיות (מת"ן), 120 ישיבות ואולפנות המשתייכות למגזר הממלכתי-דתי וכ-60 כפרי נוער בבעלויות שונות. כפרי הנוער מונים כ-17,500 חניכים, ובשאר המוסדות יש כ-25,500 חניכים. סך הכל שוהים בכלל המוסדות כ-40,000 חניכים בתנאי פנימייה. כלל המוסדות הם מוסדות שהות והתחנכות אשר בתוכם בית ספר. ניתן להבחין בין כפרי נוער עיוניים, כפרי נוער מדעיים/טכנולוגיים וחקלאיים, בתי ספר ימיים, חברות נוער בקיבוצים, ישיבות תיכוניות (עיוניות ומקצועיות) ואולפנות לבנות. הבחירה להגעה למוסדות המינהל הינה וולנטרית ונעשית באמצעות אגף קליטה ייעודי אשר מקיים מערכת של בדיקת זכאות, אבחון התאמה והפנייה למסגרות השונות. רבות מן המסגרות מקיימות במקביל מערכת גיוס ומיון עצמאית. השירות לילד ונוער פועל במסגרת האגף לשירותים אישיים וחברתיים של משרד הרווחה. גוף זה מטפל בילדים בגיל 0-18. מטרתו המרכזית היא לאתר ילדים במצבי סיכון וסכנה ולהציע להם שירותים אשר ימנעו או יצמצמו את הסיכון. השירות מציע מגוון של פתרונות במסגרות חוץ ביתיות ובקהילה. במסגרת כך מאגד השירות תחתיו כ-144 מוסדות ביתיים וחוץ ביתיים מסוגים שונים. שלושת סוגי הפנימיות העיקריים הינם הפנימייה השיקומית, הפנימייה הטיפולית והפנימייה הפוסט אשפוזית. כל סוג פנימייה פונה לאוכלוסייה ברמת סיכון שונה. מידי שנה מטופלים בפנימיות השירות כ-7000 ילדים: מהם כ-33% בפנימיות שיקומיות, 37% בפנימיות טיפוליות ו-12% בפנימיות פוסט אישפוזיות. הפנימיות מופעלות לרוב על ידי עמותות ציבוריות ופרטיות בפקוח השרות לילד ונוער. ההפניה אליהן נעשית על ידי עובדים סוציאליים במחלקות לשירותים חברתיים ברשויות המקומיות, לאחר שהילד והוריו עברו דיונים בועדות תכנון, טיפול והערכה (לשעבר ועדות החלטה).

ככלל, המסגרות החוץ ביתיות במדינת ישראל מצויות ברובן המכריע (85%) תחת אחריות משרד החינוך, כשהשאר - תחת אחריות משרד הרווחה.

בפיתחו של מסמך זה מן הראוי להתייחס גם לטרמינולוגיה המבחינה בין "כפר נוער" לבין "פנימייה". למרות שאין כל הבחנה פורמאלית בין שני המונחים הרי שמקובל להתייחס ל"כפר הנוער" כמוסד המצוי תחת המינהל לחינוך התיישבותי ומתוקף כך מזוהה בעיקר עם תפיסות חינוכיות (יקרא לחילופין במסמך זה פנימייה חינוכית). המינוח "פנימייה" לעומת זאת, מתייחס למוסד המצוי תחת משרד הרווחה (השירות לילד ונוער) ומזוהה בעיקר עם תפיסות טיפוליות ושיקומיות. לאורך מסמך זה נשתמש לחילופין במונחים כפר נוער/פנימייה חינוכית לתיאור

מוסדות המשתייכים למינהל לחינוך התיישבותי ובמונח פנימיית רווחה לתיאור מוסדות המצויים תחת אחריות השירות לילד ונוער.

3. שיטה

כלל ההתייחסויות במסמך זה מבוססות על ניתוח יסודי של מסמכים רלוונטיים ועל רקע סדרת ראיונות עם מגוון גורמים בעולם כפרי הנוער והפנימיות: המינהל לחינוך התיישבותי במשרד החינוך, שירות ילד ונוער במשרד הרווחה, נציגי בעלויות ואנשי צוות בפנימיות ובכפרים.

בעקבות בקשת הגורם המזמין, עיקר ההתייחסות במסמך הינה לכפרי הנוער ופנימיות חינוכיות הפועלים תחת המינהל לחינוך התיישבותי במשרד החינוך. מתוקף כך, האוכלוסייה הנידונה במסמך זה היא של בני נוער (דהיינו ז'י"ב). עם זאת, מתוך ניסיון להציג תמונת מצב עשירה ומלאה ככל הניתן, מתייחס המסמך לפרקים גם לפנימיות משרד הרווחה ולממשקים בין שתי המערכות. כפי שנראה בהמשך, קשה כיום להציע תמונת מצב עתירת נתונים וכוללת המתחשבת בממשקים אלה.

המסמך מתאפיין במיעוט נתונים כמותיים. הסיבה לכך היא היעדר מסד נתונים מוסדר ומאוחד בעבור האוכלוסייה הנידונה. למיטב הבנתנו, לא עומדת כיום לרשות המינהל לחינוך התיישבותי מערכת מקיפה של מסד נתונים עתיר משתנים, עדכני ושוטף, המאפשר בקרה והערכה מסודרת ביחס לבני הנוער הנקלטים, מאפייניהם והישגיהם בתקופת התחנכותם בפנימייה. על כן, עיקר הנתונים המובאים בהתייחס לבני הנוער בכפרי הנוער לקוחים מתוך מסמכי עבר שהופקו על ידו.

ככלל, יש לציין כי מסמך זה סוקר את תמונת המצב הנוכחית בנושא הנידון תוך הבאת מדיניות לבחינה. הוא אינו תחליף לעבודה מחקרית שיטתית הנחוצה בתחום.

4. ממצאים

4.1. מוטיבציות בהגעה לכפרי הנוער ולפנימיות החינוכיות

בשנים שלפני קום המדינה ולאחריה הייתה הבחירה להתחנך בכפרי הנוער בחירה שכיחה ואף אטרקטיבית. משך שנים רבות כפרי הנוער היוו מסגרת חינוכית וחברתית מובילה ומלאו תפקיד מרכזי בהכשרת דור אזרחים עתידי במדינה הצעירה. הבחירה להתחנך בכפר נוער הייתה לעיתים

קרובות אחוזה במרכיבים ציוניים אידיאולוגיים ועמדה בקשר הדוק עם הנסיבות ההיסטוריות של קליטת עלייה והתיישבות.

אין מתפקידו של מסמך זה להעמיק בהיבטים היסטוריים, אולם, אין ספק כי במרוצת השנים חל שינוי בסוג האוכלוסייה הפונה להתחנך בכפרי הנוער. כיום, מעטים הם בני הנוער הבוחרים להגיע לכפר נוער מסיבה אידיאולוגית. בעוד שבעבר הייתה הבחירה להתחנך בכפר נוער בחירה לגיטימית אחת מיני רבות, הרי שהיום הבחירה להתחנך בכפר נוער או בפנימייה חינוכית הינה בחירה אשר אינה מתקבלת תמיד בעין יפה על ידי החברה הסובבת והמונחים "פנימייה" או "כפר נוער" הפכו במידה רבה למונחים מתייגים. זו בחירה הנתפסת לעיתים קרובות "כמוצא אחרון", וישנה רתיעה והסתייגות בקרב המשפחה והסביבה מיציאת הנער/ה מהבית.

נוסף לתפיסה החברתית את החינוך הפנימייתי יש לציין גם שינויים שחלו בתפיסות חינוכיות - טיפוליות המדגישות כיום גישות קהילתיות על פני גישות מוסדיות. גישות אלה קיבלו ביטוי במדיניות ובקבלת החלטות שתרמו לשינוי במעמדו של החינוך הפנימייתי.

קביעות אלה אינן מתייחסות למגזר הדתי והממלכתי-דתי בהם הבחירה להתחנכות מחוץ לבית (בישיבה/ אולפנה) היא עדיין שכיחה ומקובלת ועומדת בממוצע על כ-20% מהנוער במגזרים הללו (לפי נתוני המועצה הלאומית לשלום הילד, 2009).

בהנחה כי הבחירה להתחנך בכפר נוער/פנימייה חינוכית הינה וולנטרית (ולא במסגרת וועדת תכנון, טיפול והערכה- לשעבר וועדות החלטה) ניתן להבחין בין שתי מוטיבציות עיקריות העומדות בבסיסה:

1. *מתן מענה לפער* - הרוב המכריע של הפונים כיום לכפרי הנוער פונים מטעמים משפחתיים, סוציאליים, לצורך השלמת פערים לימודיים ושיקום נפשי ו/או חברתי (גרופר, 2004). המשותף למכלול זה של מוטיבציות הוא היותן שיקומיות בבסיסן. פונים מסוג זה מאופיינים במצוקה מסוג כלשהו ומוגדרים כאוכלוסייה נזקקת. כפי שינסה להדגים תת הפרק הבא, מדובר באוכלוסייה אשר אינה זוכה למענה מיטבי בסביבתה המקורית ופונה מתוך כך למסגרת חוץ ביתית.

2. *חתיירה למצוינות והגשמה עצמית* - ניתן לטעון כי שינויים ערכיים בחברה הישראלית הסיטו ברבות השנים את מרכז הכובד בתהליך החינוכי משליחות חברתית - תרבותית לעבר הצלחה אישית בחברה תחרותית (ניב-חגי וניב, 2008). מתוך כך, ישנם בני נוער הפונים לכפרי הנוער מתוך אמונה כי אלה יספקו הזדמנות למימוש פוטנציאל וכישרון באופן טוב יותר מן המסגרות המצויות בסביבתם. בני הנוער הפונים להתחנך בכפרי

הנוער המונעים ממוטיבציה זו מעטים ביחס לאלה פונים מתוך פער וקושי. אלו שכן מבטאים מוטיבציה כזו, פונים לרוב למספר מוסדות המזוהים עם שאיפות אלה.

4.2. מאפייני בני הנוער - תמונת מצב

בחירת פרופיל האוכלוסייה בכפרי הנוער ובפנימיות מגלה כי אין פרופיל אחיד כי אם מגוון של פרופילים, כשהשונות בין בני הנוער היא רבה. יחד עם זאת, ניתן לסמן בהכללה מספר מאפיינים מרכזיים בהתייחס לדמוגרפיה ולמצב משפחתי וסוציאקונומי.

מקור מידע מרכזי וכמעט יחידי בהקשר זה הינו דו"ח מחקר שהוכן עבור המינהל לחינוך התיישבותי והוגש בשנת 2001 על ידי ד"ר גוסטבו מש (מש, 2001). במציאות המשתנה תדיר דו"ח זה אומנם אינו עדכני, אך מאפשר התרשמות מחקרית כמעט יחידה ביחס למגמות הקיימות בתחום. מן הדו"ח עולה תמונת מצב מדאיגה ביחס לעורף המשפחתי של חניכי הפנימייה החינוכית. הדו"ח מצביע על כך שחלק ניכר ממשפחות חניכי הפנימיות החינוכיות (35%), הן משפחות חד הוריות, 33% מהמשפחות הן של הורים גרושים, ו-36% מהחניכים יתומים מאחד ההורים. אחוזים אלה גבוהים בהרבה בהשוואה לכלל האוכלוסייה בישראל.

ניתוח איזורי המגורים של בני הנוער המגיעים לפנימיות החינוכיות מגלה כי חלק ניכר מהם (61.8%) מוצאם בעיירות פיתוח וביישובי הפריפריה במדינה (מש, 2001). עם זאת, חלה בשנים האחרונות מגמה של גידול בפנייה של בני נוער מהערים הגדולות במרכז הארץ להתחנכות בכפרי הנוער.

בהתייחס למצבם הסוציאקונומי של החניכים הצביע הדוח על כך שקרוב ל-70% מהחניכים מוצאם ממשפחות שהכנסתן מתחת לקו העוני, כפי שהוגדר על ידי הביטוח הלאומי.

נוסף על כל אלה, מן הראוי להתעכב על כך שאחוז העולים ובני העולים בחינוך הפנימייתי גבוה משיעורם היחסי בכלל האוכלוסייה ועמד בשנת תשע"א על 46.9% (שמעוני ובנבנישתי, 2011). תת אוכלוסייה זו מורכבת מעולים ובני עולים יוצאי חבר העמים לשעבר ויוצאי אתיופיה. בעוד שבמהלך שנות ה-90 היוותה אוכלוסיית יוצאי חבר העמים לשעבר קהל יעד מרכזי בפנייה לחינוך הפנימייתי הרי שעם התבססותה חל בהדרגה פחות בפנייה של אוכלוסייה זו (ניב-חגי וניב, 2008). לעומת זאת, יוצאי אתיופיה היוו נכון לתש"ע (2009-2010) כחמישית מן התלמידים בפנימיות המינהל לחינוך התיישבותי, ובחלק מן הפנימיות קרוב למחצית מן החניכים הינם יוצאי אתיופיה (וייסבלאי, 2010). בהתייחס לאוכלוסייה זו נדרש החינוך הפנימייתי לגלות רגישות תרבותית תוך טיפוח והשקעה חינוכית-טיפולית ניכרים.

מכון צפנת למחקר ולייעוץ ארגוני

רח' הורקניה 20 ירושלים – טל' 02-6782887 – פקס' 02-6791555 – מייל: zofnat@zofnat.co.il

www.zofnat.co.il

למרות שקליטת עלייה והשתלבות חברתית נותרה משימה מרכזית של כפרי הנוער והפנימיות החינוכיות, ככלל ישנו פחות יחסי במשקל של עולים חדשים בקרב אוכלוסיית החניכים. פחות זה קשור לתמורות שחלו הן בהיקפי העלייה לישראל והן בהרכב המגיעים לכאן.

אין בידנו נתונים ביחס לרמה הלימודית עם הכניסה לכפר הנוער (או עם עזיבתו), אולם על בסיס דיווחים מסתמן כי מרבית הפונים לכפרי הנוער מצויים בפער לימודי וסובלים מקשיים לימודיים בהיקפים משתנים. בנוסף, לא קיים מידע ביחס לנתונים "רכים" יותר כגון מצוקה ריגשית או קושי חברתי. אולם, בכלל הראיונות שקיימנו עלתה הסברה כי בשנים האחרונות האוכלוסייה הפונה לכפרי הנוער הפכה למורכבת יותר בין השאר בשל עלייה במימדי המצוקה הרגשית והחברתית.

מתוך כלל העדויות נפרשת תמונת מצב על פיה מרבית הפונים לכפרי הנוער שייכים לפריפריה חברתית-גיאוגרפית-כלכלית. יתרה מכך, רבים מהם סובלים ממצוקה על רקע רגשי ואו חברתי ואו לימודי ובכך מהווים אוכלוסייה נזקקת העונה להגדרת הסיכון כפי שנוסחה בדו"ח שמיד. הדוח התייחס לילדים ונוער בסיכון כמי ש"חיים במצבים המסכנים אותם במשפחתם ובסביבתם וכתוצאה ממצבים אלה נפגעה יכולתם לממש את זכויותיהם" (שמיד, 2006). רמת הסיכון באה לידי ביטוי בחומרת הבעיות ובמספרן, ומצבי הסיכון נוטים לרוב להיות קשורים אלה לאלה - כך למשל, ישנו קשר בין סיכון בתחום הלימודים ורכישת המיומנויות לבין סיכון בתחום הרגשי חברתי (שמיד, 2006).

המינהל לחינוך התיישבותי אף הוא מזהה את קהל היעד המרכזי שלו כאוכלוסייה בסיכון ומגדיר את הפנימייה החינוכית כ- "רשת בטחון חינוכית לאוכלוסיות בסיכון" (מתוך אתר המינהל לחינוך התיישבותי: www.mchp.gov.il). הגדרה זו הינה עקבית עם המגמה הנוכחית, המאופיינת בעלייה בנוכחות של אוכלוסיות בסיכון במוסדות המינהל לחינוך התיישבותי.

4.3. צרכים ומענים

תת פרק זה עוסק בקשר שבין פרופיל הנוער בכפרי הנוער ובפנימיות החינוכיות, הצרכים הנגזרים ממנו והמענים הניתנים.

עלייה במורכבות האוכלוסייה הפונה לכפרי הנוער משמעה צורך במתן מענים מורכבים. אולם, על מנת לתת מענה מדויק מתבקשת הבנה ברורה יותר של הצרכים הכרוכים בכך. הנחת יסוד בהקשר זה היא, כי זיהוי של אוכלוסיית החניכים כאוכלוסייה בסיכון משמעו כי הצרכים הינם צרכים שהאוריינטציה הבסיסית שלהם היא מכוונת שיקום ומילוי פערים.

ביחס למאפיינים שהובאו בפרק הקודם ניתן לסמן בהכללה שלוש קבוצות צרכים מרכזיות של החניכים בכפרי הנוער :

1. **צרכים לימודיים** - מכוונים לצמצום הפערים הלימודיים, הקניית מיומנויות למידה, גיבוש מסלול לימוד מתאים (עיוני/ מקצועי), תמיכה ותגבור לאחר שעות בית בספר ובמהלכן, העשרה והרחבת דעת.
2. **צרכים רגשיים** - מתייחסים לטיפול במצוקות רגשיות, ליווי רציף, בנייה של תחושת מסוגלות עצמית, יצירת קשרי אמון, חיזוק כוחות נפשיים והתייחסות להיבטים מוטיבציוניים בתהליך ההתקדמות של החניך.
3. **צרכים חברתיים** - מתייחסים בהכללה להשתלבות חברתית בריאה בקרב חברת השווים ולפיתוח כישורים חברתיים.

לכאורה, בעבור כל אחד מן הצרכים שהוצגו לעיל ניתן להציג רשימה המפרטת את המענים הרצויים ביחס אליו. יתרה מזאת, ניתן אף לטעון כי בעבור כל אחד מהצרכים הללו קיימת מסגרת ארגונית ייעודית בתוך כפר הנוער אשר נותנת לו מענה. כך למשל, הצרכים הלימודיים מקבלים מענה עיקרי בבית הספר, הצרכים הרגשיים נענים על ידי התערבויות של הצוות הטיפולי ואלה החברתיים מונחים בידי החינוך החברתי וצוות ההדרכה. אולם, הצגה שכזו תחטא במידה רבה למציאות הסבוכה - שהרי הצלחה לימודית יש בה כדי לבנות תחושת מסוגלות, המדריך החברתי הינו (בשאיפה) מבוגר משמעותי המסייע לחניך בבניית קשרי אמון והשתלבות חברתית לעיתים קרובות תיתרם ממענה טיפולי פרטני/קבוצתי. למעשה, כפי שהצרכים ומצבי הסיכון קשורים אלה באלה, כך גם המענים אינם יכולים לפעול במנותק אלה מאלה.

בהתאם לכך, ברצוננו להציג במסמך זה תפיסה על פיה על המענים הניתנים לצרכים השונים להיות **מענים משולבים**. על מנת לאפשר לכל חניך מענה מדויק והולם לצרכיו נדרשת התבוננות כוללת ופעולה משותפת של כלל המערכות הארגוניות בפנימייה החינוכית. המודל הרצוי הוא כזה שעם כניסתו של חניך לפנימייה החינוכית נערך אבחון יסודי של כלל צרכיו ובהתחשב במאפייני הכניסה. בהתאם לאבחון זה "נתפרת" חליפה מדויקת של מענים משולבים לכלל סוגי הצרכים.

כיצד תיזה זו עומדת ביחס למציאות בשטח?

תחילה, יש לזכור כי כפרי הנוער והפנימיות החינוכיות לא היו שיקומיים באוריינטציה הבסיסית שלהם וכי הקמתם לא נועדה במקורה על מנת לתת מענה לאוכלוסיות בסיכון. אולם, השתנות הביקושים הפכה את כפרי הנוער לכאלה הנדרשים לתת מענה שיקומי.

אל מול השינוי בביקושים ניתן לסמן שני דפוסי התמודדות מרכזיים: דפוס אחד שניתן לסמן הינו דפוס של בידול בפרופיל כפרי הנוער הקולטים. כפרי הנוער מוגדרים כמסגרות החותרות

להטרוגניות וכיום אין בכפרים, במרבית המקרים, קריטריונים פורמאליים ושקיפים לקבלה או דחייה של חניכים. אולם, בפועל הכפרים מובחנים אלה מאלה בדרישות הסף שלהם בעיקר סביב קריטריונים לימודיים והתנהגותיים או על בסיס רקע תרבותי. מספר כפרים פיתחו התמחויות מקומיות לעבודה עם רמות סיכון מסוימות או עם סוגי צרכים מסויימים. כך למשל, ישנם מספר כפרים שפיתחו התמחות בעבודה עם נוער ברמות סיכון גבוהות במימדים רגשיים וחברתיים, אחרים פיתחו מומחיות בצמצום פערים לימודיים בעבור נוער בעל מוטיבציה להצלחה. תהליכי הבידול בחלק מהמקרים הם פרי אסטרטגיה מכוונת ובחלק מהמקרים תולדה של נסיבות. המענים הניתנים הינם לרוב תוצאה של פיתוח מקומי.

אל מול תהליכי בידול ופיתוח מקומי הדפוס השני, והשכיח יותר הינו דפוס פעולה הישרדותי. במצב של פיחות בכמות הנרשמים ומתוך נסיון למלא מכסות שכיח המצב בו מערכות נוטות להיות הטרונגניות/הומוגניות לא כתוצר של השקפה או בחירה, אלא עקב נסיבות וללא תשתית שמאפשרת טיפול טוב בהבדלים. מרבית כפרי הנוער אינם בעלי יכולת להגדיר את סוג האוכלוסיה אליה הם מכוונים ולדייק עבורה את המענים.

ממגוון החומרים שהגיעו לידנו, התרשמותנו היא שלמרות שישנו זיהוי של אוכלוסיית החניכים כאוכלוסייה בסיכון, עדיין לא נערכה האדפטציה המתאימה לכך בשטח. כפרי הנוער הפכו לכפרים לטיפול בנוער במצוקה אולם המערכת לא התארגנה באופן מלא בהתאם לביקושים החדשים.

בהבנייה הקיימת יש הדגשה של אלמנטים חינוכיים ולימודיים ולא קיימת **תפיסת עבודה הוליסטית** שיקומית המתייחסת לכלל צרכי החניך כנער/ה בסיכון. תפיסה הוליסטית משמעה הידרשות לאבני הבניין המאפיינות את המעשה החינוכי בכפר הנוער תוך התייחסות לצרכים הטיפוליים ההופכים לדומיננטיים מתמיד. תפיסה שכזו מחייבת בחינה משולבת של כלל המענים הניתנים והמעטפת הארגונית שתאפשר אותם. בין ההיבטים אליהם יש להתייחס ניתן למנות פיתוח: תפיסת עבודה טיפולית-חינוכית, בחינת הכשרות הצוות, בדיקה מחודשת של היחס המספרי של צוות-חניכים וכמובן עידכוני תקציב נדרשים. כמן כן, יש להתייחס למידת היכולת הרצויה של כפר הנוער להגדיר את סוג האוכלוסיה עימה הוא עובד, באופן שישמר הטרונגניות אך יאפשר לדייק מענים וליישם תפיסה שיקומית כוללת.

4.4 מה בין פנימייה חינוכית לפנימיית רווחה

עיסוק בתפיסה הוליסטית מחייב התייחסות למערכת הקשרים הקיימת בין שני הגופים הפנימייתים המרכזיים כיום: המינהל לחינוך התיישבותי (במשרד החינוך) והשירות לילד ונוער (במשרד הרווחה).

שתי המערכות מובחנות במידה רבה זו מזו והיסטורית הן צמחו על מנת לתת מענה לצרכים שונים בתכלית (כפי שסקרנו בקצרה בתת פרק 4.1). נוסף לשוני ההיסטורי המערכות מובחנות במספר היבטים מהותיים- כך למשל, בעוד ההגעה לכפרי הנוער/הפנימיות החינוכיות היא וולנטרית הרי שההגעה לפנימיות הרווחה נעשית במסגרת וועדות תכנון, טיפול והערכה; בעוד החינוך בכפרי הנוער מדמה למסגרת חינוכית נורמטיבית (ומכיל בתוכו גם בית ספר) הרי שפנימיות הרווחה הן טיפוליות באוריינטציה הבסיסית שלהן ובחלק ניכר מהן הלימודים מתקיימים במסגרות בקהילה; כפרי הנוער מיועדים לבני נוער ואילו פנימיות הרווחה פונות לילדים ולנוער בטווח רחב יותר של גילאים. אלה הם כמובן, רק חלק מן ההבדלים.

ההבדל בין המערכות אינו רק אירגוני-מבני גרידא ושורשיו בפער שבין שפות שונות: זו החינוכית אל מול זו הטיפולית. **השפה החינוכית** שמה דגש על העצמה ועל יצירת חוויית הצלחה שמספרת אמונה בעצמי ולקחת אחריות של החניך על חייו. זוהי שפה החותרת לאיתור הכוחות הקיימים אצל החניך והתבססות עליהם. במקביל להתייחסות לחניך כפרט יש הדגשה של קבוצת השווים כזירה מרכזית לשהות, התפתחות ולמידה. **השפה הטיפולית** מדגישה אלמנטים רגשיים ונפשיים ועוסקת בחסמים ובמצוקות שהקלה בהם תעודד התקדמות ויציאה ממעגל המצוקה. הפער בין השפות משתכפל לעיתים גם לתוך המערכות הפנימיות ובא לידי ביטוי בפעילות בעלת סינרגיה מוגבלת של הצוות החברתי והלימודי עם זה הטיפולי.

יחד עם זאת, למרות השוני הברור ניתן לזהות מספר תהליכים אשר התרחשו ומתרחשים במקביל בשתי המערכות וביחסים שהן מקיימות ביניהן:

1. **עלייה במידת הסיכון של קהל היעד** - בשתי המערכות עלתה מורכבות הטיפול באוכלוסיות היעד: בעוד שהמינהל לחינוך התיישבותי החל להיות מזוהה עם עבודה עם נוער בעל מאפייני סיכון הרי שגם בפנימיות הרווחה, אשר בהגדרה עובדות עם אוכלוסייה בסיכון, חלה עלייה בדרגת הסיכון המזוהה עם קהל היעד. דבר זה בא לידי ביטוי למשל בפתיחתן והתרחבותן של מסגרות פוסט אישפוזיות (המשמשות לחניכים לאחר אשפוז פסיכיאטרי או כחלופת אשפוז). זוהי תמונת מצב עקבית עם העלייה באחוז הנוער המאופיין כנוער בסיכון. במידה רבה, ניתן לטעון כי הקצה הפך לקיצוני יותר. הדמיון בשתי המערכות נעוץ בכך ששתיהן כיום עוסקות בעבודה עם אוכלוסיות המצויות בסיכון.
2. **פריסה של המוסדות הפנימייתיים על פני רצף הסיכון** – ממגוון החומרים שניתחנו עולה כי הן כפרי הנוער והן הפנימיות נתפסים כיום כמסגרות לאוכלוסייה בסיכון ושונים בכך שהם פונים לחתכים שונים על פני רצף הסיכון. למעשה, ניתן לחשוב על מוסדות החינוך והרווחה כעל מערכת משלימה המצויה על רצף: בקצהו האחד מצויות חלק ממסגרות המינהל לחינוך התיישבותי המזוהות עם מידת סיכון מעטה (כפרי נוער "יעילית") ובקצה השני מסגרות טיפוליות ייעודיות כגון הפנימייה הטיפולית והפנימייה הפוסט אישפוזית

שבני הנוער בהן מאופיינים בפגיעות ממשיות. באמצעו של הרצף (אשר ניתן להקבילו לתחילת/אמצע רצף הסיכון) מצויות הפנימיות השיקומיות ומרבית כפרי הנוער והפנימיות החינוכיות.

3. *תהליכי הידמות בין כפר הנוער לבין הפנימייה השיקומית* - בהתייחס להבחנה הקודמת הממקמת את פנימיות הרווחה וכפרי הנוער על פני רצף, הרי שאמצעו של הרצף מורכב ממרבית כפרי הנוער ומן הפנימיות השיקומיות. הפנימייה השיקומית היא מסגרת לחניכים עם ליקויי למידה או פער לימודי ניכר, או עם בעלי חסכים, שאובחנו כבעלי פוטנציאל התפתחות תקין (וייסבלאי, 2011). הגדרה אחרת לקהל היעד היא "ילדים שהיה צורך להוציאם מביתם, עם בעיות נפשיות או בעיות משמעת מינוריות ועם פוטנציאל טוב לשיקום" (מי-עמי, 2004). הגדרות אלה מדגימות שעם הפיכתם ההדרגתית של כפרי הנוער למסגרות קולטות לנוער בסיכון חלה הידמות בייעוד לפנימיות השיקומיות של משרד הרווחה.

בין המסגרות מבחינים שני הבדלים עיקריים. האחד הוא שבעוד שלכפרי הנוער ההגעה הינה וולנטרית מצד הנער ומשפחתו הרי שההגעה לפנימייה השיקומית הינה מתוקף וועדת תכנון, טיפול והערכה להוציאו מביתו. בפועל, המחסור במכסות להשמה חוץ ביתית במשרד הרווחה יצר מצב שכוח בו עובד הרווחה בקהילה מזהה את הנער/ה כמי שזקוקים להשמה חוץ ביתית, אך בהיעדר מכסות מפנה אותו למינהל לחינוך התיישבותי. ההבדל השני הינו ההבדל הכספי: מכסת חניך בכפר נוער מתקצבת בשיעור נמוך משמעותית מזו של מכסת חניך בפנימייה שיקומית, בעוד שלמעשה אין ביניהם הבדל משמעותי באשר לצרכים ולמענים הנדרשים בעבורם.

התהליכים הדומים המתרחשים בשתי המערכות מעלים שאלות בדבר הממשק המתבקש ביניהן. שיתוף הפעולה הקיים כיום הינו מוגבל- משרד הרווחה אחראי על מתן רישוי למסגרות המינהל שאינן תיכוניות וישנו מספר מוגבל של הקצאות בכפרי נוער המיועדות להשמות של משרד הרווחה.

שתי המערכות שביות במידה רבה בפיצול תפיסתי וארגוני, ונראה כי במצב הנוכחי ישנו קושי להידברות ושיתוף פעולה בין הגורמים המטפלים. פיצול זה, ששירת את צרכי העבר, אינו תואם עוד את צרכי החניכים כיום.

5. המלצות

פרופיל בני הנוער הנוכחי בכפרי הנוער והפנימיות מעלה שאלות ביחס להיערכות הארגונית ההיסטורית והפיצול בין מוסדות החינוך והרווחה. לתפיסתנו, רצוי למצוא פיתרון כולל המתייחס לכפרי הנוער והפנימיות החינוכיות ומתבקש גם לפנימיות הרווחה. בהקשר זה, ברצוננו להציע מספר המלצות המנסות לשרטט כיווני פעולה אפשריים, אינטגרטיביים ברוחם.

1. *הקמת מסד נתונים ומערכת של בקרה והערכה* - בעקבות כתיבת מסמך זה אנו ממליצים על הקמת מסד נתונים ומערכת של בקרה והערכה. מערכת שכזו תפעל כמערכת לניהול נתונים החל מקליטת החניך ולאורך שנות התחנכותו בכפר הנוער, ותאפשר נגישות למאפייניו והישגיו במכלול של מימדים. במסגרת בה מתחנכים עשרות אלפי בני נוער מידי שנה תסייע המערכת לקבלת החלטות מבוססת נתונים, לדיוק הצרכים ולמתן מענים מתוחכמים ומותאמים הן ברמת המקרו (המינהל לחינוך התיישבותי, בעלויות שונות) והן ברמת המיקרו (רמת הכפר). דגם מעניין בהקשר זה הינה 'שיטת הרף'; מערכת ניהול הנתונים המופעלת במשרד הרווחה.
2. *גיבוש תפיסת טיפול משולבת של חינוך וטיפול* - הן לאוריינטציה החינוכית והן לזו הרווחתית יש נקודות חוזק שהובילו להצלחות עבר בעבודה עם נוער בסיכון. נוכח אלה עולה הצורך בפיתוח תפיסת טיפול משולבת לעבודה עם נוער בסיכון בפנימיות, כזו שתיצור מפגש ישיר בין השפה החינוכית לזו הטיפולית. פעולה שכזו תכלול בחינה מחדש של הנחות היסוד באוריינטציה החינוכית והטיפולית ויצירה של שפה שלישית, הוליסטית במענים שהיא מציעה ובהתאמתה לכלל צרכי קהל היעד ומאפייניו. בהקשר זה יש לציין ניסיון עבר בפיתוח תפיסות עבודה אינטגרטיביות ושותפויות בעבודה עם נוער בסיכון, למשל במספר עבודות ביוזמת אשלים.
3. *תרגום תפיסת טיפול לתפיסת הפעלה: המעטפת הפנימייתית* - מתוך תפיסת טיפול משולבת יש לגזור משמעויות ביחס למעטפת הפנימייתית. על תפיסת הפעלה שכזו להידרש לפעולה המשולבת של הגורמים הלימודיים, החינוכיים, החברתיים והטיפוליים שבפנימייה. נושאים אפשריים הם: היחס המספרי של צוות- חניכים; מבנה הצוות הפנימייתי; הגדרות תפקידים; הכשרות הצוות הנדרשות ועוד. כל זאת תוך חיבור לגופי ידע קודם, למחקר המתקיים בתחום (למשל במסלול הייעודי בבית ברל) ובהתבסס על למידה מתוך הצלחות.
4. *בחינת משאבים ותקציבים* - תפיסת טיפול משולבת מחייבת בחינה מחדש של התקנון והתקצוב של כפרי הנוער באופן שייתן לה ביטוי מיטבי. ברי, כי לטיפול בחניכי כפרי הנוער כאוכלוסייה בסיכון יש משמעויות תקציביות. יחד עם זאת, השינוי ההדרגתי באוכלוסיית הכפרים והפנימיות לא הביא לשינוי בשיטות התקצוב, שלא התעדכנה מזה

עשורים. למרות שהאוכלוסייה היא היום "טיפולית" יותר, היא מתוקצבת על פי קריטריונים ישנים.

5. **קידום ממשקי חינוך-רווחה** - הן בהקשר המידי והן בחשיבה לטווח רחוק, שיפור ממשקי הפעולה בין המינהל לחינוך התיישבותי והשירות לילד ונוער יכול לקדם את המענה לקהל היעד. בהקשר זה יש לשקול וועדה מקצועית משותפת שתעסוק הן בתהליכי ההשפעה הנוכחיים בין שתי המערכות והן בחשיבה עתידית משותפת. חסות של גורם שלישי (דוגמת פורום כפרי הנוער והפנימיות) יכולה לקדם הידברות שכזו.

6. **איתור שותפים** - ברוח כל האמור לעיל, ביסוס שותפות רחבה ממגוון תחומים ומשרדים יכולה לסייע בקידום מהלכי שינוי. בעלי עניין אפשריים נוספים הם משרד הקליטה, נציגי הבעלויות, רשויות מקומיות ועוד.

לסיום, נראה כי עולם כפרי הנוער והפנימיות מזמן לא מעט נושאים הראויים למחקר ולהתעניינות. ברצוננו לסמן מספר כיווני מחשבה ובדיקה עתידיים שעלו במסגרת הכנת המסמך הנוכחי:

– יש מקום להמשך למידה ומחקר בהתבסס על מודלים פנימייתיים מוצלחים המיושמים בשטח. בקרב כפרי הנוער יש שהיטיבו במיוחד להתמודד עם האתגרים בעבודה עם אוכלוסיית החניכים המשתנה. על ידי בחינת תפיסות עבודה שונות, יישומן והתודעות לרכיבים האידיאולוגיים והחינוכיים העומדים ביסודן יכולים מקרי הצלחה ספציפיים לספק כיוונים מעניינים לפיתוח תפיסה מערכתית כוללת.

– המסמך הנוכחי התמקד בכפרי הנוער ובמגזר היהודי. ייתכן ויש מקום לחשיבה ביחס למגזרים נוספים ביניהם המגזר הערבי, הממלכתי דתי והדתי. כמו כן, למרות שקליטת עלייה אינה עוד המשימה העיקרית של כפרי הנוער, הרי שזו עדיין משימה מרכזית (בייחוד בהתייחס ליוצאי אתיופיה). בהקשר זה, מתבקשת חשיבה ייעודית אשר תאפיין את העבודה עם אוכלוסיית העולים באשר לצרכים ולמענים.

– שאלה מערכתית מעניינת נוגעת ליחס בין מסגרות קהילתיות למסגרות החוץ ביתיות. נוצרה חלוקה על פיה 'התוכנית הלאומית לטיפול בילדים ונוער בסיכון ובמצוקה' ('יתוכנית שמיד') פועלת בקהילה בעוד שכפרי הנוער והפנימיות הם חוץ קהילתיים. אולם, יש לזכור כי לחניכי הפנימיות הורים ואחים בקהילה, הם חוזרים לבקר בקהילה ולקהילה השפעה גדולה על חייהם. יתרה מכך, אוכלוסיית היעד של 'יתוכנית שמיד' מייצרת לא מעט מעתודת החניכים העתידיים של כפרי הנוער והפנימיות ולכן רצוי היה שתהיה תקשורת ביניהם.

– נושא נוסף לבחינה הינו המעורבות של גורמים חיצוניים בכפרי הנוער ובפנימיות ביניהם עמותות, תורמים ועסקים. בהמשך לכך, יש מקום לחשיבה על מקומם של מיזמים עסקיים ("עסקים חברתיים") כסוג מעורבות ייחודי. גם בהקשר זה ישנם מודלים מוצלחים מהם ניתן ללמוד.

6. מקורות

- בן רבי, ד' וחסיין ט' (2006). פנימיות קהילתיות ופנימיות יום: דרכי עבודתן ומצב הילדים וההורים- סיכום שלוש שנות מחקר. ירושלים: מאיר-ס- ג'וינט מכון ברוקדייל.
- גרופר, ע' (2004). הפנימיות בישראל: יצירה מקורית של מערכת החינוך. בתוך: שמאי ש' (עורך), חינוך פנימייתי בישראל. תל אביב: המינהל לחינוך התיישבותי פנימייתי ועליית הנוער - המרכזייה החינוכית.
- הועדה לבחינת עקרונות יסוד בתחום הילד והמשפט ויישומם בחקיקה. (2003). דוח ועדת המשנה בנושא השמה חוץ ביתית. ירושלים: משרד המשפטים.
- המועצה הלאומית לשלום הילד (2009). ילדים החיים מחוץ למשפחתם. ירושלים: המועצה הלאומית לשלום הילד- מרכז מידע ופיתוח.
- וייסבלאי, א' (2011). המתנה להשמה במסגרות חוץ ביתיות לילדים ונוער בסיכון. ירושלים: הכנסת- מרכז מחקר ומידע.
- וייסבלאי, א' (2010). השתלבותם של יוצאי אתיופיה במערכת החינוך. ירושלים: הכנסת- מרכז מחקר ומידע.
- ישראל. משרד הרווחה. (2006). דוח הועדה הציבורית לבדיקת מצבם של ילדים ובני נוער בסיכון ובמצוקה בראשות פרופ' הלל שמיד. ישראל: ירושלים.
- מי-עמי, נ' (2004). מסמך רקע בנושא מסגרות להשמת ילדים בסיכון- מוגש לוועדה לזכויות הילד. ירושלים: הכנסת- מרכז מחקר ומידע.
- מש, ג' (2001). מאפיינים של חניכים הלומדים בפנימיות המינהל לחינוך התיישבותי בתשס"א- דו"ח מחקר. תל אביב: המינהל לחינוך התיישבותי ועלית הנוער.
- ניב-חגי א' וניב א' (2008). מדילמה ללמידה: מו"פ באמצעות מחקר פעולה משתף במינהל לחינוך התיישבותי פנימייתי ועליית הנוער - דו"ח מחקר 2006-2008. ישראל.
- קרן אורן. (2012). מצגת: כפרי נוער בישראל- תמונת מצב.
- שמעוני, ע' ובנבנישתי, ר' (2011). ילדים נפגעי התעללות והזנחה השוהים במסגרות חוץ ביתיות והמטופלים בקהילה- רקע, מצב ותוצאות. ירושלים: מכון חרוב.

7. נספח- רשימת מרואיינים

- נעמה כ"ץ - סגנית מנהל כפר הנוער קריית יערים
- אילנה בן עיזרי - מפקחת, המינהל לחינוך התיישבותי
- דליה לב שדה - מנהלת שירות ילד ונוער, משרד הרווחה
- ד"ר עמליה חרוש - מנהלת בקרה ופיקוח פדגוגי, רשת עתיד
- ליאורה מינקה ויהודה כ"ץ - יו"ר אמונה ומנהל בית הילדים טירת הילד בנתניה
- ד"ר עמנואל גרופר - ראש המסלול לטיפול וקידום נוער במכללת בית ברל
- יוסי גושן - מנכ"ל המפעל להכשרת ילדי ישראל
- אבי קסטרו - מנהל כפר הנוער כנות
- צביקה הויזליך - לשעבר סגן מנהל השירות לילד ונוער ומפקח פנימיות ארצי (ראיון טלפוני)

תודה למוטי טליאס ממכון "צפנת", שקרא גרסה מוקדמת של נייר עמדה זה והעיר.